

О.Б. Сахарова,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник

ВИЯВЛЕННЯ ПІДРОЗДІЛАМИ ДСБЕЗ МВС УКРАЇНИ ЗЛОЧИНІВ ТА ІНШИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ НА ФОНДОВОМУ РИНКУ РЕЄСТРАТОРАМИ ТА ДЕПОЗИТАРІЯМИ (ЗБЕРІГАЧАМИ) У ПРОЦЕСІ ЗДІЙСНЕННЯ ОБЛІКУ ПРАВ ВЛАСНОСТІ НА ЦІННІ ПАПЕРИ

У статті обґрунтовується необхідність розробки науково обґрунтованих та актуальних підходів та напрацювань з виявлення злочинів та інших правопорушень, що вчиняються на фондовому ринку реєстраторами та депозитаріями (зберігачами). Висвітлено та обґрунтовано головні напрями протидії злочинності у сфері обліку прав власності на цінні папери.

Ключові слова: фондовий ринок; фінансові інструменти; депозитарна діяльність; депозитарії; зберігачі; реєстратори; професійні учасники фондового ринку; торговці цінними паперами; злочини та інші правопорушення з цінними паперами.

В статье обосновывается необходимость разработки научно обоснованных и актуальных подходов и разработок по выявлению преступлений и других правонарушений, совершаемых на фондовом рынке регистраторами и депозитариями (хранителями). Освещены и обоснованы главные направления противодействия преступности в сфере учета прав собственности на ценные бумаги.

Ключевые слова: фондовый рынок, финансовые инструменты; депозитарная деятельность; депозитарии; хранители; регистраторы; профессиональные участники фондового рынка; торговцы ценными бумагами; преступления и другие правонарушения с ценными бумагами.

Paper explains need for the development of science-based and relevant approaches and groundwork on identifying crimes and other offences committed on the stock market by registrars and depositories (custodians). The author tries to highlight and validate principal directions of fighting crime in the field of registering ownership of securities.

Keywords: stock market, financial instruments; depository activity; depositories; custodians; registrars; professional participants of the stock market; dealers in securities; crimes and other offences in securities.

На сучасному етапі свого розвитку вітчизняний фондовий ринок характеризується недостатньою ліквідністю та капіталізацією, масштабним дефіцитом внутрішніх фінансових ресурсів для інвестицій, мізерною часткою біржового сегменту ринку, недостатнім законодавчим регулюванням деяких аспектів функціонування ринку (ринок похідних та іпотечних цінних паперів, діяльність інститутів спільного інвестування, валютне регулювання ринку цінних паперів, розкриття обов'язкової інформації емітентами тощо), обмеженою кількістю ліквідних та інвестиційно привабливих фінансових інструментів, розпорошеністю та фрагментарністю біржової та депозитарної інфраструктури.

Значною проблемою залишається те, що фондовий ринок в Україні переважно виступає інструментом спекулятивної діяльності і перерозподілу власності, ніж засобом залучення інвестицій. Спектр фінансових інструментів фондового ринку є надто вузьким: в обігу на організаційно оформленому ринку перебувають переважно акції, облігації підприємств і державні облігації, майже відсутні похідні фінансові інстру-

менти, іпотечні цінні папери. Крім того, проблемою розвитку вітчизняного фондового ринку є низька інформаційна прозорість (звітність до Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку України (НКЦПФР) надає лише близько 6 тисяч акціонерних товариств), схильність до маніпуляцій та махінацій, відсутність ефективної системи захисту прав інвесторів (близько 80 % звернень до НКЦПФР є скаргами міноритарних акціонерів на діяльність акціонерних товариств).

Аналіз фондового ринку України свідчить, що за 20 років розвитку він не став джерелом залучення інвестицій, а є лише засобом, за допомогою якого власники ефективно виходять із колишнього бізнесу, продаючи його зовнішнім інвесторам, рефінансують борги і створюють інструменти для укладення угод злиття та поглинання підприємств.

Депозитарна діяльність на фондовому ринку України представлена лише двома депозитаріями. Проте загальна кількість зберігачів у 2011 р. збільшилася порівняно з 2010 р. на 12 професійних учасників або на 3,2 % та становила на кінець 2011 р. 384 особи. У той же час кількість реєстраторів у 2011 р. зменшилася порівняно з 2010 р. на 109 професійних учасників, або на 36,7 %, та на кінець 2011 р. становила 188 осіб. За даними НКЦПФР, на кінець березня 2013 р. 363 учасники фондового ринку України є торговцями-зберігачами (з них – 115 банків), серед них 31 учасник має статус торговця-зберігача-реєстратора (з них – 16 банків), 16 учасників є зберігачами-реєстраторами. Тенденція до значного зменшення кількості реєстраторів, а також до істотного збільшення кількості зберігачів є, насамперед, наслідком набрання чинності змін до законодавства, а саме існування акцій виключно в бездокументарній формі. Крім того, кількість зберігачів зросла також і внаслідок змін до законодавства щодо можливості отримання реєстраторами ліцензії зберігача без отримання ліцензії на здійснення діяльності з торгівлі цінними паперами.

Результати вивчення основних чинників, що перешкоджають розвитку фондового ринку, дозволяють дійти висновку, що на сьогодні український фондовий ринок є одним з найслабших елементів вітчизняної фінансової системи. Поряд з цим, як наслідок нерозвинутості вітчизняного фондового ринку, є непоодинокі випадки вчинення злочинів та інших правопорушень з цінними паперами.

Так, серед типових порушень вимог законодавства на ринку цінних паперів, виявлених НКЦПФР у 2011–2012 рр., під час проведення перевірок професійних учасників ринку, що здійснюють депозитарну діяльність та ведення реєстрів власників іменних цінних паперів, особливо виділялось “подвійне” ведення систем реєстру акціонерних товариств, а також порушення порядку переведення випуску цінних паперів акціонерних товариств з документарної форми існування у бездокументарну. У зв’язку з виявленими порушеннями вимог законодавства та з метою захисту прав інвесторів НКЦПФР, у 2011 р. було винесено 71 рішення щодо зупинення внесення змін до системи реєстру власників іменних цінних паперів та до системи депозитарного обліку акціонерних товариств. Також НКЦПФР проводився постійний моніторинг акціонерних товариств щодо наявності “подвійного” ведення систем реєстру акціонерних товариств та вживались заходи щодо врегулювання таких проблемних ситуацій та унеможливлення їх виникнення в подальшому.

НКЦПФР здійснюється аналіз інформації, наданої професійними учасниками ринку цінних паперів про укладені угоди з цінними паперами, з метою виявлення коливань біржових курсів, виявлення ознак маніпулювання цінами та маніпулювання правами власності на цінні папери.

Проте, незважаючи на значну кількість виявлених правопорушень на фондовому ринку, за інформацією ДІТ МВС України, в період від 2002 до 2010 рр. виявлено лише 39 фактів злочинів, пов’язаних з порушенням випуску та обігу цінних паперів. Ці статистичні дані дозволяють дійти висновку, що органи внутрішніх справ неефективно здійснюють викриття зазначених злочинів.

Як відомо, на сьогодні оперативне обслуговування фондового ринку органами внутрішніх справ ускладнюється особливостями, зумовленими специфікою

діяльності учасників цього ринку, а саме: надто великим масивом інформації щодо змісту діяльності на цьому ринку, прогалинами та колізіями національного законодавства, що регламентує функціонування ринку, необізнаністю оперативних працівників органів внутрішніх справ щодо типових способів вчинення злочинів, пов'язаних з випуском та обігом цінних паперів, обліком прав власності на цінні папери, невідповідністю оперативних працівників до якісного збору інформації про злочини, що вчиняються на фондовому ринку, а також непроведенням у більшості оперативних підрозділів відповідних попереджувальних заходів.

Відсутність на сьогодні досконалого законодавства щодо регламентації діяльності учасників фондового ринку, суперечливі законодавчі новації у регулюванні діяльності професійних учасників цього ринку (наприклад, пов'язані з прийняттям 6 липня 2012 р. Закону України “Про депозитарну систему України”), перманентна загроза виникнення кризових ситуацій у цій сфері свідчать про брак науково обґрунтованих підходів та напрацювань з виявлення та розкриття злочинів, що вчиняються на фондовому ринку, зокрема депозитарними установами та реєстраторами власників іменних цінних паперів.

До головних проблем подальшого розвитку фондового ринку, пов'язаних з можливими зловживаннями реєстраторів (зберігачів), можна віднести переведення акціонерних товариств у приватні і публічні згідно із Законом України “Про акціонерні товариства” від 17 вересня 2008 р. № 514-VI, що гальмується через “мертві душі” у реєстрах акціонерів. Вони заважають консолідувати пакети акцій мажоритарним акціонерам.

За оцінками Професійної асоціації реєстраторів і депозитаріїв, в Україні із 12 млн фізичних осіб-акціонерів 5 млн важко ідентифікувати через смерть, зміну місця проживання та втрату документів, що підтверджують право власності. Актуалізація цих даних є громіздким і вартісним процесом, який не під силу кожному окремому учаснику ринку. При цьому проблема “мертвих душ” загострилася з прийняттям Закону “Про акціонерні товариства”, який змушує акціонерні товариства унормувати свою роботу з цих питань.

Крім того, перехід з документарної форми обігу цінних паперів у бездокументарну у жовтні 2010 р. згідно із зазначеним вище законом, вимагає передавання реєстрів реєстроутримувачами зберігачам. Емітент сплачує послуги за ведення реєстру за кількістю позицій у ньому, що також збільшує проблеми в АТ, оскільки “мертві душі” перебуватимуть у реєстрі за рахунок емітента.

Ще однією проблемою, яка може призвести до маніпулювання, розкрадань та шахрайства на фондовому ринку, відповідно до порушень прав інвесторів, є формування “подвійних” реєстрів власників іменних цінних паперів реєстраторами. Нерідко такі протиправні діяння вчиняються злочинцями з метою незаконного поглинання та захоплення підприємств.

Деякі керівники депозитарних установ, зацікавлені в покращанні своєї основної діяльності як професійного учасника фондового ринку, нерідко несанкціоновано використовують клієнтські активи для здійснення операцій з цінними паперами на фондовому ринку в інтересах третіх осіб, що призводить до банкрутства таких установ, розкрадань цінних паперів клієнтів/депонентів, які знаходяться на депозитарному обліку. Можливі недобросовісні дії щодо відчуження цінних паперів депонентів, емітентів цінних паперів, що вчиняються службовими особами депозитаріїв-кореспондентів, з якими укладені договори депозитарними установами або зберігачами щодо обслуговування особових рахунків останніх та розміщення власних активів у депозитаріях-кореспондентах.

На зарубіжних фондових ринках досить розповсюджені зловживання спеціалізованих установ, які здійснюють зберігання та обслуговування обігу цінних паперів, пов'язані з умисним неналежним виконанням/авторизацією доручень депонентів щодо цінних паперів, що обліковуються на їх особових рахунках, шахрайськими діями персоналу депозитаріїв, наданням третім особам або використанням конфі-

денційної (інсайдерської) інформації щодо клієнтів/депонентів службовими особами або іншими працівниками депозитарних установ.

Найбільш типовими зловживаннями в процесі депозитарної діяльності в Україні є розкрадання службовими особами депозитарію депонованих цінних паперів, використання конфіденційної інформації депозитарієм щодо власників цінних паперів – депонентів в інтересах емітента.

З метою перевірки законності внесення змін до системи депозитарного обліку стосовно цінних паперів конкретного власника депозитарними установами слід перевірити документальні підстави для такого внесення, а саме наявність:

- інформації, що подається Національним депозитарієм, у разі вчинення правочину на фондовій біржі щодо цінних паперів, облік яких веде Національний депозитарій;

- інформації, що подається Національним банком України, у разі вчинення правочину на фондовій біржі щодо цінних паперів, облік яких веде Національний банк України;

- розпорядження, що подається кожним депонентом, що є стороною правочину, – у разі вчинення депонентами однієї депозитарної установи правочину щодо цінних паперів поза фондовими біржами без додержання при розрахунках принципу “поставка цінних паперів проти оплати”;

- розпорядження, що подається депонентом та Національним депозитарієм або Національним банком України, – у разі вчинення депонентами різних депозитарних установ правочину щодо цінних паперів поза фондовими біржами без додержання при розрахунках принципу “поставка цінних паперів проти оплати”;

- розпорядження та інших документів, що подаються депонентом, – у разі встановлення або зняття обмеження прав на цінні папери та прав за цінними паперами відносно прав цього депонента;

- відповідних документів – у разі спадкування, правонаступництва тощо;

- рішення суду або уповноваженого законом державного органу або його посадової особи;

- розпорядження, що подається Національним депозитарієм або Національним банком України, – у разі здійснення розрахунків за правочинами щодо цінних паперів, вчинених на фондових біржах або поза фондовою біржею, якщо проводяться розрахунки за принципом “поставка цінних паперів проти оплати”. Такі зміни на рахунках у цінних паперах також відображаються депозитарними установами та/або депозитаріями-кореспондентами на підставі інформації, що подається Розрахунковим центром¹ (інформації, що подається фондовою біржею, у разі провадження клірингової діяльності Національним депозитарієм).

Серед зловживань, характерних для реєстраторської діяльності, можна виділити: розкрадання цінних паперів, неправомірне використання реєстратором конфіденційної інформації, чинення тиску на власників цінних паперів з метою їх примушення до продажу цінних паперів, незаконну відмову (ухилення) від внесення записів у систему реєстру іменних цінних паперів, внесення у реєстр недостовірних відомостей, порушення строків видачі виписок з указанного реєстру, невиконання або неналежне виконання особою, яка здійснює ведення реєстру іменних цінних паперів, інших законних вимог власника цінних паперів, або особи, що діє від його імені, або номінального утримувача цінних паперів.

При цьому розкрадання акцій шляхом використання підробленого передатного розпорядження відноситься до класичних зловживань у процесі реєстраторської діяльності.

¹ Розрахунковий центр забезпечує здійснення грошових розрахунків за правочинами щодо цінних паперів, укладеними на фондових біржах та поза фондовою біржею, якщо проводяться розрахунки за принципом “поставка цінних паперів проти оплати”. В Україні може існувати лише один Розрахунковий центр. Розрахунковий центр відкриває та веде грошові рахунки учасників фондового ринку.

Зловживання реєстратора, пов'язані з неправомірним використанням конфіденційної інформації, можуть приймати різну форму:

– надання емітенту конфіденційної інформації про осіб, які отримали виписки з реєстру для продажу акцій. Безпосередній мотив цих дій – забезпечити концентрацію влади в руках менеджменту підприємства і перешкодити перерозподілу контрольного пакета акцій у власність сторонніх інвесторів. Отримання конфіденційної інформації про угоди по акціях, здійснених акціонерами – працівниками підприємства, дозволяє використовувати її для здійснення тиску на них з метою недопущення неконтрольованої адміністрацією реалізації акцій;

– використання реєстратором конфіденційної інформації при здійсненні операцій з цінними паперами.

Історії розвитку фондового ринку України відомі випадки втрати системи реєстрів власників цінних паперів (наприклад, ВАТ “Сумиобленерго”) та спроби через судові органи визнати факт втрати системи реєстрів. Нерідко реєстратори з тих чи інших причин відмовляються надавати реєстр для проведення загальних зборів акціонерів підприємства.

Нормативними документами НКЦПФР передбачено обов'язок реєстратора перед внесенням у систему реєстру даних про власника цінних паперів вивчити поданий пакет документів на наявність всіх необхідних відомостей про власника (номінального утримувача, заставодержателя, уповноважену особу) цінних паперів. Широке повноваження зі збору та аналізу інформації про власника цінних паперів дозволяють реєстратору використовувати її некоректно, наприклад заблокувати ту чи іншу угоду, аргументуючи це недостатністю або неточністю відомостей, наданих заявником.

З іншого боку, на фондовому ринку зустрічаються випадки тиску на реєстраторів, коли оскаржується законність операцій, раніше проведених у системах реєстрів. Наприклад, після юридичного аналізу документів незаконно робляться висновки про недостатність підстав для проведення операцій з цінними паперами.

Через реєстраторів недобросовісні учасники фондового ринку можуть гальмувати здійснення угод з акціями товариства, відстороняти тих чи інших акціонерів від участі в управлінні товариством (наприклад, не допускати їх до участі в загальних зборах акціонерів або приховувати необхідну інформацію).

У 2009 р. Службою безпеки України в Харківській області були виявлені службові злочини в одній з харківських комерційних структур, яка здійснювала діяльність у сфері реєстрації прав власності на цінні папери. Так, співробітники СБУ встановили, що службові особи харківської фірми-реєстратора в період з серпня 2008 р. до лютого 2009 р. вносили завідомо недостовірні дані до офіційних документів – реєстр власників іменних цінних паперів. Зловживаючи своїм службовим становищем та діючи у змові з третіми особами, керівники зазначеної фірми самовільно змінили в реєстрі акціонерів одного з підприємств Харківщини відомості про власників іменних акцій. У результаті таких дій більше 70 тисяч акцій харківського підприємства були незаконно зареєстровані за іноземним підприємством. За матеріалами Управління СБУ прокуратурою Харківського району було порушено кримінальну справу за ознаками злочину, передбаченого ч. 2 ст. 364 Кримінального кодексу України (зловживання владою або службовим становищем, яке спричинило тяжкі наслідки) та ч. 2 ст. 366 КК України (службове підроблення, яке спричинило тяжкі наслідки).

Важливим напрямом протидії злочинності у сфері обліку прав власності на цінні папери також є запобігання та викриття легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом. Підвалиною організаційних засад контролю за діяльністю учасників фондового ринку – суб'єктів первинного фінансового моніторингу стало прийняття Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку України рішення “Про визначення критеріїв, за якими оцінюється ризик суб'єкта первинного фінансового моніторингу – професійного учасника ринку цінних паперів бути використаним для відмивання доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансування

тероризму” від 30 серпня 2011 р. № 1177, метою якого є визначення критеріїв, за якими оцінюється ризик суб'єкта первинного фінансового моніторингу – професійного учасника ринку цінних паперів, бути використаним для відмивання доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансування тероризму. До суб'єктів первинного фінансового моніторингу, зокрема, відносяться реєстроутримувачі, торговці цінними паперами – зберігачі.

Як показали результати перевірок НКЦПФР професійних учасників фондового ринку, найбільше порушень законодавства у сфері запобігання та протидії легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму виявлено в діяльності торговців цінними паперами, у тому числі торговців-зберігачів, оскільки ці суб'єкти укладають, виконують та обліковують операції з цінними паперами. За результатами зазначених перевірок серед основних видів порушень є невиявлення, несвоєчасне виявлення та порушення порядку реєстрації фінансових операцій, що відповідно до законодавства підлягають фінансовому моніторингу, а також порушення вимог щодо ідентифікації та вивчення фінансової діяльності осіб (клієнтів, депонентів) у випадках, передбачених законодавством.

НКЦПФР ведеться та оприлюднюється на офіційному веб-сайті перелік емітентів цінних паперів, про які є відомості щодо відсутності за місцезнаходженням юридичної особи, або про які відсутнє підтвердження відомостей про юридичну особу, який на кінець 2011 року налічував 2246 емітентів цінних паперів. Ця інформація є корисною для оцінки ризику проведення операцій з цінними паперами, пов'язаних з легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом, на фондовому ринку.

Отже, зважаючи на збільшення кількості виявлених правопорушень у сфері депозитарного обліку та реєстрації прав власності на іменні цінні папери, та з метою підвищення ефективності діяльності органів внутрішніх справ з викриття та розкриття злочинів, що вчиняються у процесі здійснення депозитарними установами та реєстроутримувачами операцій з обліку прав власності на цінні папери, доцільно розробити деталізовані рекомендації працівникам ДСБЕЗ з поліпшення оперативної роботи у цьому напрямі.

Важливими завданнями за напрямом протидії зловживанням на фондовому ринку є розробка методик з виявлення злочинів та інших правопорушень, пов'язаних з маніпулюванням цінами на ринку цінних паперів, протиправним використанням інсайдерської інформації, веденням “подвійних” реєстрів власників іменних цінних паперів, умисними втратою, пошкодженням, знищенням баз даних у депозитарних установах щодо обліку прав власності на цінні папери.

Захист прав власників цінних паперів у депозитарній системі, належне виконання договорів за цінними паперами депонентів та реєстрація прав власності на цінні папери мають забезпечуватися шляхом своєчасного та ефективного запобігання шахрайству та іншим зловживанням, підвищення гарантій належної оплати придбаних депонентами цінних паперів та надійного зберігання цінних паперів у депозитаріях та установах зберігачів.

Дослідження процесів розвитку та регулювання фондового ринку в Україні вказує на необхідність першочергового вирішення проблем, пов'язаних із відсутністю розвиненої депозитарної та біржової систем, відсутністю ефективного контролю та належного захисту прав власників цінних паперів, зокрема акцій, повільним розвитком фінансової інфраструктури, низькою часткою організованого фондового ринку, що сприяє маніпулюванню ціноутворенням корпоративних цінних паперів.

Отримано 03.06.2013